

Джерела та література

1. Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи // Пам'ятки України: історія і культура. – 2006. – № 4. – С. 120–125.
2. Тимофієнко В. Пам'ятки архітектури: проблеми визначення та класифікації // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 274.
3. Бондаренко Р. Пам'ятки архітектури та містобудування в контексті комплексних пам'яток історії та культури // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 74–82.
4. Бондаренко Р. Дослідження та охорона архітектурної спадщини // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998. – С. 283–320.
5. Водзинський Є. Історичні міста України: дослідження та охорона спадщини – 1996. – № 2, ч. 1. – С. 243–254.

Смоляк В.В. Белоус М.Ю. Исследование памятника архитектуры на Винничине – усадьбы Ланге

В статье описано исследование заброшенного памятника архитектуры в Винницкой области, освещена проблема правового обеспечения памятникоохранной деятельности.

Ключевые слова: памятник архитектуры, усадьба Ланге, дворец, памятникоохранная деятельность.

Smolyak V.V. Bilous M.Yu. Studying the architectural site of cultural heritage in Vinnytsia – Lange's borton

The paper describes the research abandoned architecture attractions in Vinnytsia Region, highlighted the problem of legal support activities for protecting cultural heritage.

Key words: interesting architecture, Lange's borton, palace, activities for protecting cultural heritage.

Подано до друку: 03.04.2014 р.

УДК 339:94(477.43)«18»

О.М. ЗБРУЦЬКИЙ

**Торгові ряди XVIII ст. в Ізяславі:
спроба локалізації**

Використовуючи маловідомі архівні матеріали, автор розробляє свою версію стосовно того, де були розташовані справжні торгові ряди XVIII ст. м. Заслав (Ізяслав). Ставиться під сумнів датування збереженого будинку на вул. Заславська, 33 кінцем XVIII ст.

Ключові слова: Торгові ряди, Старе місто, Заслав, ратуша, площа.

У «книзі» архітектурної еволюції м. Ізяслав, що у Хмельницькій області, багато втрачених сторінок. Відомо, що славетний осередок Волинської землі постав як наслідок поєднання Старого міста на лівому березі р. Горинь і Нового міста на правому. Археологічні розкопки у Старому місті впродовж 80-х – першої половини 90-х років XX ст., вкупі з прискіпливим вивченням старих літописів, обґрунтовують версію щодо ототожнення міста з «Каменцем Ізяслава», знищеним монгольською навалою [1]. Його відновлення у XIV ст. під назвою Заслав, подальша розбудова і укріплення протягом XV ст. [2], частково розглянуто у новітніх публікаціях [3]. Виходу на «історичну арену» Заславських –



Рис.1. Ізяслав. Будинок на вул. Заславська, 33. Фото з архіву Укрпроектреставрації (1983–1993 роки)



Рис.2. Ізяслав. Будинок на вул. Заславська, 33. Фото Павла Жолтовського (1928 або 1929 р).

молодшої гілки роду Острозьких, і пов'язане з цим становлення їх головної княжої резиденції, торкаються документи з архіву князів Сангушків, (зберігається у Кракові). Аналіз цих матеріалів дозволить скласти повніше уявлення про монументальну забудову міста у XVI–XVII ст., до складу якої входили



Рис.3. Ізяслав. Будинок на вул. Заславська, 33. Фрагмент. Фото автора (2010 р).

існуючі будівлі костелу, синагоги, скарбниці – стародавні архітектурні домінанти, які поєднують минуле з сучасним. Невід’ємним елементом середньовічного міста була торгова площа – Ринок.

Нові архітектурні ініціативи припадають на XVIII ст. Крім зазначеного архіву Сангушків, свідчення про тогочасну забудову містяться у листах архітектора Паола Фонтана (що проектував для міста, жив і помер в ньому); давніх планах, а головне декількох будівлях, що збереглися. Не беручи до уваги відомого палацового комплексу Сангушків, що на правому березі Горині, ще два будинки у центрі Старого міста традиційно відносять до того часу. Про один з них – плебанію, вже опублікована невелика стаття [4]; інший – т.зв. торгові ряди (точніше те, що від них залишилося), знаходиться на вулиці Заславська, 33 (іл. 1). Спеціальних досліджень, присвячених будівлі торгових рядів, досі немає. Її схематичний обмір зберігається серед архівних матеріалів Укрпроектреставрації [5]. Декілька років тому авторові цих рядків вдалося виявити фотографію з їх зображенням, яку в 1928 або 1929 р. зробив П. Жолтовський [6] (іл. 2). У середині 1980-х років студентами КІБІ було виконано проєктні пропозиції з реставрації та пристосування цього будинку під адміністрацію заповідника, що планувалося створити у місті. У розроблено-

му в 1993 р. історико-архітектурному плані міста, він зазначений, під № 11 як Торгові ряди, XVIII ст., й рекомендований до взяття на облік як пам'ятка архітектури республіканського значення [7]. На жаль, проектні розробки і творчі задуми 80 – початку 90-х років минулого сторіччя так і не було втілено у життя.

Прямокутний двоповерховий цегляний будинок із розмірами в плані 38,2x8,4 м на сьогоднішній день використовується для торгово-побутових закладів (магазин, кафе – перший поверх) і під житло (другий поверх). Вже побіжний візуальний аналіз викликає сумніви щодо його зведення наприкінці XVIII ст. Скошений ріг – характерна ознака пізнього модерну, а такий елемент, як міжповерховий гурт, притаманний для кінця XIX – початку XX ст. Цей карниз, ймовірно, слугував захисним елементом у місцях прилягання покрівлі зовнішньої одноповерхової галереї до кам'яної стіни основного об'єму. Так, на світліні 1928 (або 1929) р. зафіксовано навіси, під якими велася торгівля.

Будинок неодноразово перебудовувався. Порівнюючи зображення 1928 (або 1929) та 1983–1993 років (іл. 1), можна констатувати відсутність аркового отвору на першому поверсі, зміни у розташуванні дверних і віконних отворів. Про суттєві переробки у загальній історії цього будинку свідчить ліве крило, яке деякий час існувало без другого поверху: рівень чотирьох крайніх вікон вищий за інші, відсутній міжповерховий карниз, розмір наріжної плястри другого поверху не співпадає з розмірами нижньої (іл. 3).

Розташування порогів дверних отворів на різних рівнях з боку внутрішнього двору будинку дають можливість зробити припущення про те, що: або – будинок споруджувався у різні часи, за різними проектами, або – на час будівництва рельєф у цьому місті був складнішим.

Деякі свідчення щодо спорудження у XVIII ст. хоча б підземної частини виникають при аналізі склепіння підвалу (зазначимо, що в будинку їх декілька). У центральному підземному приміщенні, де станом на 2010 р. розміщувалося кафе, склепіння підтримує розвантажувальна арка, на яку на першому поверсі мала б спиратися капітальна стіна. Якщо ж стіни над цим конструктивним елементом немає, то це – більш рання споруда, ніж те що зведено на першому поверсі¹.

На кресленні історико-архітектурного опорного плану будинок на вул. Заславська, 33 ототожнено зі спорудою, зазначеною на планах кінця XVIII ст. як «Ратуша с лавками принадлежащая помещику». Проте, на планах першої половини XI ст. там вже зображено «богодельню». Відсутність пізніших, за часом складання, планів міста, не дозволяє однозначно стверджувати,

¹ В даному випадку, візуальний аналіз без розкриття кладки не може вирішити всіх питань. Можна навіть сказати, що це стосується будинку загалом

коли саме відбулася заміна споруд. Вірогідно це сталося наприкінці XIX – на початку XX ст., коли було зведено існуючий будинок.

Важливими джерелами в дослідженні торгової площі Старого Заслава є віднайдені нещодавно фотоматеріали 1926 р. Їх доповнюють опубліковані (в 2013 р.) спогади Павла Жолтовського, котрий неодноразово перебував у дореволюційному Заславі, а в 1920-ті роки здійснив сам фотофіксацію забудови.

За спогадами П. Жолтовського: «Старый город был типичным местечком, облик которого сложился во времена старой Речи Посполитой. В центре – большая торговая площадь, на которой всегда было тесно во время ярмарок. Посреди площади – торговые ряды с тремя проходами. Они были построены



Рис.4. Фрагмент плану м. Заслав (90-ті роки XVIII ст.).

во второй половине XVIII века и, вместе с дворцом и монастырем миссионеров на Новом городе, были последним аккордом строительной деятельности Сангушек, наследников Заславских, воздвигших здесь монастырь бернардинов и приходской костел. Внешние стены торговых рядов были увенчаны аттиком. Это было скромное, со вкусом построенное здание, отразившее на себе отблески раннего классицизма – стиля Людовика XVI. Один из рядов заканчивался небольшой надстройкой второго этажа с двумя барочными фронтонами. Эта часть рядов называлась ратушей, напоминая о былом городском самоуправлении. Площадь окружала типичная местечковая застройка – заезды – жилые одноэтажные дома, выходившие иногда под гонтом. Несмотря на запущенность и ветхость многих из них, во всем этом проступало какое-то единство художественного вкуса уже ушедшей эпохи. Площадь была выстлана грубоколотым кремниевым камнем, но его острые изломы были стерты, камни блестели, отполированные ногами, столетиями ходивших по ним. В различных расстояниях от торговой площади высились древние сооружения. Ближе всего – приходской костел, попросту называемый «фара» [8].

Як бачимо, зі сказаного впливає, що важливим орієнтиром для визначення місця торгової площі є приходський костел (фара).

Локалізування торгових рядів XVIII ст., що не збереглися, є складним завданням. Підказкою може слугувати характерна форма у вигляді витягнутого прямокутника, та існуючий костел, що був до них «Ближе всего». На архівних планах міста (іл. 4), простежується прямокутний у плані елемент забу-



Рис. 5. Заслав. Ратуша. Фото Павла Жолтовського (1928 або 1929 р).

дови, що можна ідентифікувати по-різному: як «еврейские доходные дома с конюшнями», «обывательские дома» «провиантской магазейн каменный». Ще кілька подібних прямокутних споруд зафіксовано східніше від костелу. Співставлення з двома ксилографіями з видами Ізяслава кінця XIX ст., не суперечить версії П. Жолтовського. На більш ранній, що датується 1873 р. [9], проглядається протяжний двосхилий дах, з димарями, поміж церквою та костелом. Інше зображення панорами старого міста 1882 р. [10], містить подібну будівлю дещо східніше. Обидва видовжені будинки з характерними дахами скриті забудовою переднього плану. Художній рівень цих зображень не дуже високий, на що, зокрема, вказував Леонід Крощенко у розвідці, присвяченій «замку Заславських» [11], але їхня документальна цінність полягає в увічненні двох видовжених прямокутних споруд, кожна з яких у плані могла утворювати форму каре.

З архівних джерел відомо, що в 1764 р. у Старому Заславі перебудовується ринок, який тепер становив окрему міську дільницю, оточену дерев'яним парканом. В середині ринок поділявся на окремі вулиці з дерев'яними крамницями та мурованими магазинами. [12]. Чи можна видовжені будинки, про які ми згадували, ототожнювати з цими крамницями? Є інший варіант: ринок з ратушею стояв ближче до костелу, а два інші прямокутні будинки – це заїзди, розповсюджені у Заславі (до речі збереглися і деякі фото).



Рис. 6. Заслав. Руїни торгових рядів. Фото 1926 р.



Рис. 7. Заслав. Ратуша. Фото 1926 р.

Повернемся знову до спогадів Павла Жолтовського: «Но вот проезжаем «цегельню», кладбище, въезжаем в «Старый город». Сначала у дороги мещанские усадьбы, мало чем отличающиеся от сельских хат, потом вас обступили местечковые дома, тесно скученные, без заборов, дворики. Деревянные каркасные, наполненные глиной, побелённые стены, черепичные крыши. Вот центральная площадь, замощенная глянцевым, истертым булыжником. В ярмарочные дни здесь тесно от возов, съехавшихся сюда окрестных селян.

Кругом лавки. Их хозяева стараются привлечь к себе покупателей всеми доступными средствами – зазыванием, кредитом. Хотя лавки специализированы и не очень строго по видам своих товаров – бакалейных, мануфактурных, скобяных, но их хозяева могут добыть другой, «непрофильный» для себя товар, стараясь, чтобы случайный, но солидный покупатель стал постоянным Климентом <...>

Посреди площади стояли каменные одноэтажные торговые ряды, увенчанные аттиком в стиле Людовика XVI (раннего классицизма). Над одним из рядов с одного конца возвышалась надстройка с барочными фронтонами, называвшаяся «ратушею».

В этих рядах в небольших клетях, перекрытых каменными сводами, размещались лавки, в которых торговали всем, начиная от зельтерской воды и

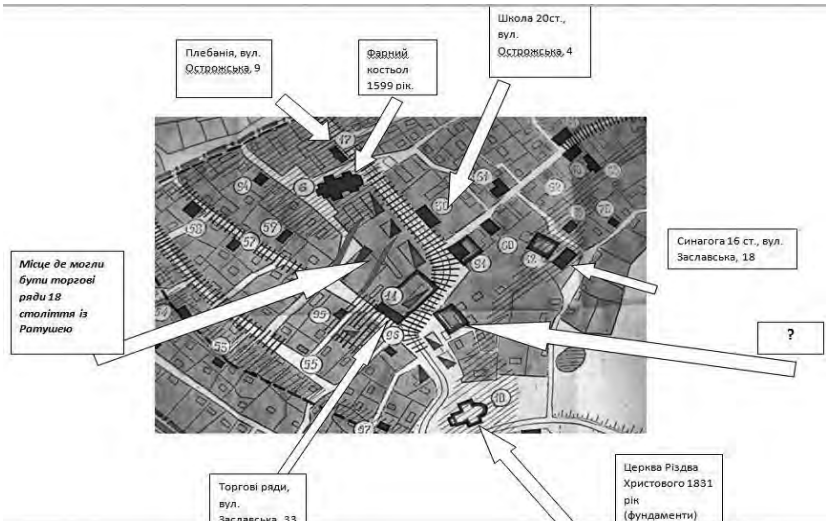


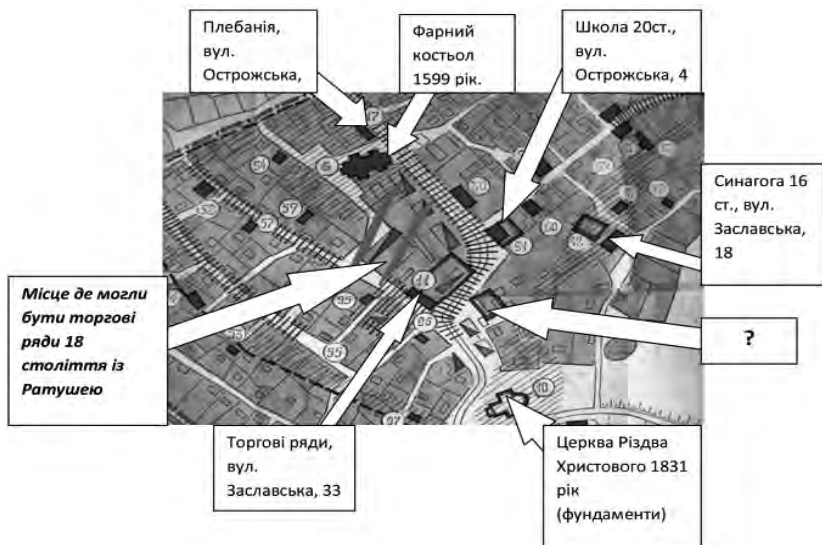
Рис. 8. Історико-архітектурний опорний план м. Ізяслав Хмельницької обл. (1993 р.; основне креслення, фрагмент).

дөгтя, кончая мясом и селёдками. Между лавками были разбросаны мастерские ремесленников – портных, сапожников» [13].

Тут спеціально наводимо деталі опису, оскільки в сучасному міському просторі важко віднайти площу із лавками.

П. Жолтовський є автором ще однієї світлини, вперше опублікованої в 2007 р. в праці Юзефа Скрабського, присвяченій творчості італійського архітектора Паоло Фонтана [14]. Польський дослідник подає це зображення як фрагмент забудови старої частини міста. Проте, на картці з аналогічним відбитком, що зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, зроблено напис: «Заслав Ратуша» [15] (іл. 5). Ще два зображення датуються 1926 р. (іл. 6, 7). Як і на пізнішому фото П. Жолтовського 1928 (або 1929) р., тут зафіксовано залишки торгових рядів, нищення яких було призупинено під час приїзду київських вчених у 1926 р.

Цей факт засвідчив Федір Ернст у своєму рукописі: «Тут – центр Старого міста, майновий базар з чудесною ратушею, мальовничими крамничками. Не менш як півтори, коли не дві сотні років прожили ці будови, аж доки не дожили до Заславського Райкомгоспу <...> руйнували все «на цеглу». Лише випадковий приїзд до Заслава представника Всеукраїнської академії наук спинив цей грабіжницький замах на цей оригінальний куточок Заслава, зрятував принаймні частину ще кріпких, що довго ще стоятимуть крамничок [16]. Йому вторить Данило Щербаківський, котрий, напевно, й був тим самим представ-



ником Академії: «У цьому-ж таки Ізяславі 1926 року розібрано на цеглу ціле крило торгових рядів XVIII ст., що уявляли з себе інтересний архітектурний ансамбль з барочним будинком ратуші XVIII ст.» [17]. І хоча ці залишки, що бачимо на фотографіях, зберігалися ще певний час, і про них навіть згадувалося комісією Волинського музею в документі від 6 листопада 1930 р. [18], ані «заговори» в рукописі Ф. Ернста, ані спроби взяти на облік, під захист держави [19] не змогли врятувати цю пам'ятку архітектури і містобудування. На сьогодні ми можемо сказати: слідів не лишилося. Але чи справді так?

На наш погляд місце торгових рядів XVIII ст. слід шукати між будинком на вулиці Заславська, 33 і костелом св. Іоанна Хрестителя на вул. Пожежній (іл. 8). Є підстави вважати, що саме там можуть бути знайдені фундаменти, або навіть підземні приміщення для складу товарів, що вже більш як півстоліття чекають на дослідження археологів.

Таким чином, ідентифікація будинку на вул. Заславська, 33 з торговими рядами XVIII ст. викликає сумніви. Загалом же, уточнення первісного місця розташування цього об'єкту має суттєве значення для точної локалізації ринкової площі – осередку громадського життя Старого міста в Ізяславі.

Джерела та література

1. *Осадчий Є.* Ще раз про проблему історичних назв волинських міст, згаданих у статті 1240 р. Іпатівського Літопису / Євген Осадчий // RUTHENICA. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи / наук. ред. : В. Ричка, О. Толочко. НАН України ; Центр досліджень з історії Київської Русі. – К. : Інститут історії України, 2011. – Т. X. – С. 78–90.

2. *Кемпа Т.* Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/25 – 1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. : пер. з польської / Кемпа Томаш. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. – С. 21.
3. *Осадчий С.* Волинські міста Заслав і Кам'янець – невідома історія / Євген Осадчий // Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога ; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких. Вип. 6. – Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – С.116–123.
4. *Збруцький О.М.* Плебанія (будинок ксьондза), костюлу Іоанна Хрестителя в місті Ізяславі Хмельницької області / О.М. Збруцький // Праці Центру пам'яткознавства : Зб. наук. пр. / Титова О.М. (гол. ред.), Акуленко В.І., Грифен Л.О. [та ін.] ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 19. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – С. 79–84.
5. Дослідження історично-архітектурних фондів м. Ізяслава. Хмельницької обл. – Т. 5, кн. 3 – Схематичний обмір цінних історико-архітектурних об'єктів / Укрпроектреставрація. – К., 1993 // Архів інституту «Укрпроектреставрація», шифр 267; зображення 5.
6. Нині ця світлина міститься в колекції Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. № 278, спр. № 98, картка 117).
7. Дослідження історико-архітектурних фондів м. Ізяслава, Хмельницької області. – том VI – Історико-архітектурний опорний план / Укрпроектреставрація. – К., 1993 // Архів інституту «Укрпроектреставрація», шифр 267.
8. *Жолтовський П.* Вибрані праці: у 3 т. / Павло Жолтовський ; голова ред. кол. О.О. Савчук. – Х. : Видавель Савчук О.О., 2013 – Т. 1: Umbra vitae : Спогади. Листування. Додатки / ред. тому О.О. Савчук; передм. М.І. Моздира; наук. коментар В.С. Романовського; підготовка тексту Ж.Д. Сімферовської, О.О. Савчука, В.С. Романовського; підготовка та коментарі до листування І.Ю. Тарасенко, С.І. Білокона; примітки С.О. Котляра, О.О. Савчука. – 2013. – С. 44.
9. Zaslav. Widok ogólny miasteczka, «Kłosy» 1873 r., Nr. 418.
10. Widok Zaslavia. Tygodnik powszechny. Rok 1882. Nr. 50.
11. Памятник архитектуры (охр. № 757) замок XVI в. г. Изяслав, хмельницкой области. Проект ремонтно-реставрационных работ. – Т. II – Комплексные научные изыскания, кн. 2. – Историческая записка / Укрпроектреставрація. – К., 1985 // Архів інституту «Укрпроектреставрація», шифр 2, арк. 20.
12. Берковський Владислав Характерні риси економічного розвитку Заславщини у XVI–XVIII ст. // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури : матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної наукової конференції, присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / упоряд. П.М. Кралюк. – Ізяслав ; Острого, 2011. – С. 62.
13. *Жолтовський П.* Вказана праця. – С. 92.
14. *Skrabski J.* Paolo Fontana nadworny architekt Sanguszków / A. Bartosz (red); Muzeum Okręgowe w Tarnowie – Tarnów, 2007 – S. 94.
15. Нині ця світлина міститься в збірці колекції Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. № 278, спр. № 98, картка 114).
16. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАН України, ф.13-4, од. зб. 206, арк. 1.
17. *Щербаківський Д.* Культурні цінності в небезпеці / Данило Щербаківський // Життя і революція. Щомісячний журнал громадського життя, літератури й науки. – К. : Державне видавництво України, 1927 – січень. – Т. I. – С. 99.
18. Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz.1: Lata 1917–1939. T.II. Południowo-wschodni instytut w Przemysłu / Pod red. Stanisława Stepnia. – Przemysł, 1999. – S. 171–173.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 6, од. зб. 9406, арк. 7–8.

Збруцький А.Н. Торгові ряди XVIII століття в Ізяславі: спроба локалізації

Используя малоизвестные архивные материалы, автор разрабатывает свою версию относительно того, где были расположены настоящие торговые ряды XVIII в. г. Заслава

(Изяслава). Береться под сомнение датировка сохранившегося здания по улице Заславская, 33 концом XVIII в.

Ключевые слова: Торговые ряды, Старый город, Заслав, ратуша, площадь.

Zbrutskyi O.M. Shopping arcade of 18 century in Izyaslav: localization attempt

Basing on the little-known archival material, the author develops his version as to where the shopping arcade of 18 century was located in Zaslav (Izyaslav). The author also questions the fact that the preserved house, located in 33, Zaslavska str., dates back to the end of the 18 century.

Key words: shopping arcade, Old Town, Zaslav, the Town Hall, square.

Подано до друку: 6.04.2014 р.

УДК 72.03(2УК)

О.В. ХАРЛАН

**Відкриття фундаментів дзвіниці
початку XIX ст. на території Самарського
Пустинно-Миколаївського монастиря**

Розглянуто архітектурно-містобудівні особливості кам'яної споруди, залишки якої відкрито під час проведення архітектурно-археологічних досліджень з метою відтворення зовнішнього вигляду пам'ятки.

Ключові слова: Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, Запорозжя, культова архітектура, архітектурно-містобудівні дослідження пам'яток.

Початок XIX ст. в житті Самарської обителі було відмічено доволі знаменною подією – будівництвом кам'яної дзвіниці замість існуючої старої з дерева. Пустинно-Миколаївський монастир, час виникнення якого залишається дискусійним, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. мав завершений архітектурний ансамбль, у якому дзвіниці було відведено помітну роль.

Кам'яна дзвіниця, як і більшість споруд комплексу, не збереглася до нашого часу. Однак, її зображення відоме з багаточисленних фотографій монастиря XIX ст. (мал. 1).

Споруда мала значну висоту. Автори, які писали про монастир у XIX – на початку XX ст., стверджували, що з верхнього ярусу дзвіниці було видно всі розташовані навколо поселення, а також Новомосковський Троїцький собор [4, с. 230].

Писемні джерела мають незначні й достатньо обмежені дані як про будівництво споруди так і про майстрів, що працювали над нею. Про час будівництва згадує Г. Розанов [1, с. 63–64], а за ним Ф. Макаревський і Д. Яворницький, вказуючи на роки будівництва – 1825–1828 р. Нову кам'яну споруду збудовано на місці старої дерев'яної чотирирусної дзвіниці (зведено в 1798 р. новокодацьким майстром Карпом Яковенко) [6, с. 114–115]. Ось як про це повідомляє Ф.Макаревський: «среди лета 1825 года разобрана была